

Prethodno priopćenje UDK 165.212:331.101

141.78:330.101

Primljeno 10. 5. 2015.

Katarina Peović Vuković Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Sveučilišna avenija 4, HR-51000 Rijeka
kpvukovic@ffri.hr**Simbolička razmjena i rad****Sažetak**

U članku se ispituju teme i metode kritičke teorije u polju analize rada i s radom povezanih pitanja, a u kontekstu ekonomije postindustrijskog društva. Pri tome se revitalizira francuskog filozofa Jeana Baudrillarda te njegovu teoriju rada koja naglašava simboličku dimenziju rada. Članak ističe važnost Baudrillardovih interpretacija rada putem teorijskih koncepata Imaginarnog, Simboličkog i Realnog, a koje je 1960ih utemeljio francuski filozof i psihoanalitičar Jacques Lacan. Rad kontekstualizira njegove osnovne teze o karakteru rada u postindustrijskom društvu, koje on postavlja krajem sedamdesetih godina, suočavajući ih sa suvremenim kritikama koje, pogotovu nakon ekonomske krize 2008. godine inzistiraju na vraćanju klasičnim pitanjima kritike političke teorije. Mapirajući razlike između definicija simboličkog karaktera rada i materijalističkih interpretacija koje nastaju u nasljeđu Marxove kritike političke ekonomije, članak upozorava na nužnost uključivanja obaju teorijskih paradigmi, spajanja političko-simboličkog i ekonomsko-materijalističkog pristupa. Inzistirajući na važnosti obaju pristupa, pokušavaju se protumačiti prisutne anomalije u doba navodne dematerijalizacije rada, kao što je to paradoksalno povećanje radnih sati nauštrb nasljeđa osmosatnoga radnog vremena.

Ključne riječi

Jean Baudrillard, rad, Simboličko, Imaginarno, Realno, politička ekonomija

1. Uvod

U eseju »Simbolička razmjena i smrt« iz 1976. godine francuski filozof Jean Baudrillard uvodi novu paradigmu razmišljanja o radu, raskidajući s tradicionalno marksističkim interpretacijama, tvrdeći kako marksizam više nije u mogućnosti obrazložiti manipulaciju koja se zbiva u suvremenom društvu, a koja redefinira i polje rada. »Gotovo je s radom. Gotovo s proizvodnjom. Gotovo s političkom ekonomijom«, piše Baudrillard (2001a: 49). Taj se trenutak u polju kritičke teorije označava kao početak razdoblja sustavnog zanemarivanja klasičnih pitanja o prirodi kapitalizma, kojima će se kritička teorija vratiti tek u novom tisućljeću, pogotovu nakon ekonomske krize 2008. godine. Nancy Fraser, David Harvey, Silvia Federici i drugi označit će taj povratak kontekstualizirajući klasična pitanja kritičke teorije u kontekstu kapitalizma u 21. stoljeću. To su prvenstveno pitanja o karakteru privatnog vlasništva i redefinicije klase, analize slobodnog tržišta i kritike imperativa rasta kapitala, propitivanja novih i tradicionalnih čimbenika proizvodnje kao što su rad, profit, roba, te pitanja o načinima usmjeravanja dodane vrijednosti.¹

1

Vidjeti primjerice: D. Harvey: *The Right to the City*, *New Left Review*, br. 53, Listopad 2008.; S. Federici: *Revolution at Point Zero*.

Housework, Reproduction, and Feminist Struggle, Oakland, CA: PM Presso, 2012.; N. Fraser: *Behind Marx's »hidden abode«*.

Cilj je pokazati kako analiza rada ne može bez spajanja obaju sfera, simboličke i ekonomske, kako nije riječ o suprotstavljenim interpretacijama, opreci ekonomizma i analize simboličkih dimenzija rada, već o paralaktičkom odnosu. Upravo kako je švicarski lingvist Ferdinand de Saussure obrazložio nerazdvojjnost označitelja od označenoga obrazlažući koncept znaka, tako se niti fenomenologija rada ne može odreći jednog niti drugog pristupa, koji su spojeni, da upotrijebimo de Saussureov primjer, kao lice i naličje lista papira koji nije moguće poderati na način da se jedno odvoji od drugoga. Ovaj simbolički, lingvistički i prije svega semiotički primjer treba povezati s (uobičajeno shvaćeno) »materijalnim« ekonomskim pitanjima. Simbolička sfera, ona koja pripada sferi političkog – načinima diskurzivne konceptualizacije rada, proizvodnje i klase u kapitalizmu – pokazuje se kao neodvojiva od materijalnih pitanja vezanih uz proizvodne snage i odnose u proizvodnji.

Kritičari Jeana Baudrillarda, Paula Virilioa, Jacquesa Derridaa, Gilesa Deleuza, Félixu Guattarija i drugih teoretičara simboličkoga spočitavaju im navni idealizam kojemu promiče činjenica da još uvijek postoji industrijska proizvodnja, da se premoć Prvog svijeta temelji na materijalnoj bazi (tehnologijama, industriji, sredstvima za proizvodnju), da Treći svijet služi kao tvornica Prvom, te da je u samoj biti svjetskog sukoba riječ o klasnim pitanjima. Fraser, Harvey i Federici svakako neće aktualizirati ekonomsku krizu iz 2008. godine iz bodrijarovske perspektive i teorijskog okvira »metafizike objekata«. Baudrillard u svojem razumijevanju povijesti u središte smješta objekte, medije i tehnologiju, koji preuzimaju dominaciju i obrću logiku instrumentalne funkcije tehnologije. Umjesto instrumenta, tehnika se premeće u aktera povijesti, tvrdi Baudrillard (2001a). Takav instrumentalizirani čovjek nije više u mogućnosti promijeniti smjer povijesti, upotrijebiti tehnologiju u svoju korist, već se i sam pretvara u instrument tehnologije.

Čitajući marksističku teoriju rada Baudrillardov zaključak (o kraju rada) zvuči gotovo licemjerno. Trebamo li revidirati ovo čitanje i uzeti u obzir »realno stanje stvari«, »stvarni rad« koji neke subjekte podređuje na materijalni, dakle reći će se, »realni«, način? Tako već veliki teoretičar postmoderne Fredric Jameson u eseju »Postmodernizam ili kulturna logika kasnog kapitalizma« polazi od kritike političke ekonomije, koju Baudrillard odbacuje, upozoravajući kako u postmoderni nije riječ o zbiljskom nestanku (industrijskog) rada i (industrijske) proizvodnje, već o »osjećaju« subjekata Prvog svijeta da nastanjaju postindustrijsko društvo, društvo iz kojeg je nestala proizvodnja (Jameson, 1991: 53).

2. Postoji li rad u postindustrijskom društvu? Simbolička dimenzija rada

Otkuda dolazi ideja da nastanjujemo društvo u kojem je nestala materijalna proizvodnja? Utemeljitelji ideje postindustrijskog društva bili su sociolozi Daniel Bell i Alain Touraine, koji su šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća pisali i o kraju proizvodnje.² Fredric Jameson će pak ustvrditi kako je riječ o sferi Imaginarnog u koju treba smjestiti rad, kako je prije svega riječ o *osjećaju* subjekata Prvog svijeta. Iako su Bell i Touraine opisali konkretnu promjenu industrijske proizvodnje, kasniji su kritičari tome prigovorili, smatrajući kako je riječ o predimencioniranju trećeg sektora, proizvodnje koja se ne odvija u sferi materijalnog. Iako je uistinu riječ o porastu u sferi trećeg proizvodnog sektora koji pripada menadžmentu, kulturi i industriji zabave, kritičari smatraju da realna proizvodnja još uvijek postoji. Postindustrijsko doba

koje su opisali sociolozi, a iz čijih opisa Baudrillard izvlači svoje zaključke, nije u potpunosti pogrešna koncepcija. Postmodernistička je interpretacija sva u simboličkim porecima koji, kako primjećuje Jameson, i jesu uistinu aktivni, no razumijevanje terora političkog ili ideološkog – načina na koji podređene klase pristaju na poredak stvari ne razumijevajući stvarne uvjete proizvodnje – ne može bez dimenzije realne materijalno-ekonomske proizvodnje. Je li rad tada polje koje se može protumačiti samo tradicionalno klasično-marksističkim ili pak jedino klasičnim ekonomističkim instrumentarijem? Simboli su postmodernistička stvar, dok s druge strane stoji realno i materijalna proizvodnja, a interes za tu sferu se tradicionalno pripisuje Marxu i njegovim izvedenicama, a koji danas postaju sve popularniji.

Istovremeno, interes za simboličke i imaginarne projekcije kao temelje reprodukcije ideologije opada. Danas, kada Baudrillardova slava blijedi, postavlja se pitanje: treba li se uopće vraćati njegovoj lekciji o simboličkoj dimenziji rada? Baudrillard je odbacio marksističku kritiku političke ekonomije smatrajući da ona ne može opisati postmoderno društvo. Marxova koncepcija razmjenske vrijednosti robe koja vlada nad uporabnom vrijednošću smatrala se temeljem otuđenja viška vrijednosti. Kako je u postmoderni riječ o eri simulacije, proizvodnja se, tvrdi Baudrillard, pomaknula u simboličku proizvodnju kojoj rad nije osnova. Ipak, čitajući Baudrillardov esej »Simbolička razmjena i smrt« prije svega postaje razvidno kako Baudrillard ne odbacuje u potpunosti Marxa, već ga nadopisuje uvidima iz polja primijenjene psihoanalize. Marksizam i psihoanaliza, priznat će Baudrillard, obje predstavljaju obećanje oslobođenja putem dešifriranja mehanizma zbiljskih uvjeta – mehanizma proizvodnje, uporabne vrijednosti, oslobođenjem nesvjesnog, potisnutog značenja, sadržaja fantoma, manipulacije. No, kako živimo u doba koje spaja to dvoje, simboličko i materijalno, valja proučavati samu proizvodnju kao »simulaciju trećeg reda« koju Baudrillard naziva hiperrealnost. Baudrillardovi su zaključci rezolutni:

»Uspostavljanje privida trećega stupnja pomelo je sve to (...) Ne možemo se (...) boriti osvještavanjem i dijalektičkim nadilaženjem, ne možemo se protiv koda boriti oružjem ekonomske politike niti onima 'revolucije'« (Baudrillard, 2001a: 53).

Iako će ovdje realna proizvodnja biti zamijenjena simboličkom, hiperrealnom, Baudrillard se zapravo ne može odvojiti niti od Marxa niti od Freuda, koje navodno odbacuje. Vraćanje Baudrillardu tako ipak se čini potrebno, ako ni zbog čega drugog, onda zbog nadopune samog materijalističkog uvida koji ponekad i sam crpi iz njegova rada, za kojeg i Jameson priznaje da ga nasljeđuje, kao i one teoretičare koji su utjecali na Baudrillarda – prvenstveno Marcusea, McLuhana, Henrija Lefebvrea, situacioniste (Jameson, 1991: 399).

No povratak Baudrillardu prije svega nudi precizan opis diskurzivnog, dakle političkog razumijevanja rada. Taj je opis danas još uvijek nezamjenjiv. Što se od subjekta traži u procesu rada nije da »nadiđe [samog] sebe u naporu«, piše Baudrillard, »takva bi klasična etika prije bila sumnjiva« – ono što se traži od subjekta jest da se socijalizira (Baudrillard, 2001: 64). Istovremeno, postavlja se ekonomističko pitanje: nije li i sama simbolička proizvodnja, koju Baudrillard opisuje kao novu formu proizvodnje, ipak temeljena u formi prisvajanja

an expanded conception of capitalism, nastupno predavanje na Sveučilištu Southampton, 5. veljače 2014.

2

Vidjeti primjerice: D. Bell: *The Coming of Post-Industrial Society* (1973), *The End of Ideology* (1960), Touraine, A. *Postindustrijsko društvo*, Globus, Zagreb, 1980.

viška vrijednosti putem prisvajanja viška radnih sati? Takvo se prisvajanje zbiva usprkos primatu socijalizacije, odnosno imperativ socijalizacije tu je samo kao privid prisvajanja viška radnih sati.

Takvu računicu – koegzistiranje imperativa viška vrijednosti i simboličke dimenzije rada kao slobode – pružaju sami primjeri. Korporacija Facebook tipičan je primjer naizgled horizontalne strukture, kompanije gdje zaposlenici i izvršni menadžeri dijele istu sudbinu. Fleksibilni radni sati, inkorporiranje igre u strukturu rada (bilijar i stolni tenis) i sloboda kretanja unutar korporacije uistinu su dio politike rada. Takva je struktura, ipak, u skladu sa simboličkom dimenzijom rada, Baudrillardovim opisom rada kao napora u kojem se uistinu od radnika ne traži da nađe sam sebe u naporu, već da se socijalizira. Kakva je narav te socijalizacije? Ako je riječ o slobodi, onda se ne može objasniti internalizacija radne etike, nepisanih pravila, ili onoga što je tipično za tzv. post-političke sustave, koji su upravo omogućeni svim simboličkim dimenzijama transformacije rada i radništva, a počivaju na onome što bi se moglo nazvati nametnutim izborima slobode (Žižek, 2002). Socijalizacija namjesto rada tipična je prazna gesta, kojoj je cilj prikriti činjenicu da je riječ o nametnutom izboru. Jer radnik u konačnici odbacuje stoljetnu borbu za radnička prava i osmosatno radno vrijeme, koje je izborilo sindikalno nasljeđe. Paradoksalno, subjekti koji su slobodni birati radno vrijeme rade duže od osam sati.

Takvo nametanje ipak ima veze sa sferom imaginarnog, a načini na koje razumijevamo rad imaju veze, kako je primijetio Jameson, s tim što radimo. Ili drugačije, uistinu je potrebno osim ekonomske analize kapitalizma aktivirati altiserijansku analizu proizvodnje pristanka, internalizacije učinaka kapitalizma na način internalizacije velikog Drugog, simboličkog poretka. Ekonomsko-politički teror, omogućen pristankom subjekta, funkcionira upravo zato jer su njegovi zahtjevi u sferi simboličko-imaginarnih projekcija. Od subjekta se traži da se socijalizira, što je naredba srodna onoj, također intuitivnoj, koju psihoanalitička kritika post-ideoloških sustava naziva načelom »Uživaj!«. Ako se od subjekta traži da se socijalizira i uživa, a ne da nađe sebe u radu, on/ona na to pristaje ne zbog prisile, već zbog prividne prihvatljive benignosti, lažne pripitomljene skrućenosti ovog zahtjeva.

Ideja imperativa »Uživaj!«, koju u nekoliko svojih studija elaborira Slavoj Žižek, nastaje na radu Sigmunda Freuda koji je u svojim analizama postavio temelj za opis svih internalizacija primijetivši da se edipovski scenarij individualnih introjekcija roditeljskog poretka odvija i na široj skali, na razini društvenih identifikacija. Ključan je paragraf u klasičnom Freudovom tekstu »Nelagoda u kulturi« koji i na sintaktičkoj razini neobično podsjeća na stil i značenje koje nalazimo u Marxovim bilješkama u *Grundrisse*. Obrazlažući zašto čovjek postaje neurotičan u modernom kapitalizmu, Freud upućuje na paradoks. Kako je moguće, piše Freud, da su posljednje generacije ostvarile tako ogroman napredak prirodnih znanosti i njihove tehničke primjene, a da ipak nisu povećale opseg zadovoljstva? Iako živimo u tehnološki naprednoj civilizaciji, čovjek je nesretan, a njime vladaju neuroze (Freud, 1973: 291). Marx pak, u *Grundrisse*, tumačeći slobodno vrijeme kao mjeru bogatstva, nudi slično pitanje koje upućuje na sličan paradoks. Marx pita kako je moguće da sada (kada je cijelo vrijeme individuuma kao radno vrijeme degradiralo individuum na golog radnika) najrazvijenija mašinerija prisiljava radnika da radi duže nego divljak ili duže nego što je i sam radio s najjednostavnijim, najgrubljim oruđima (Marx, 1973: 708). Drugim riječima, Freud i Marx upućuju na isto – paradoks prisutan već u industrijskom društvu – u kojem je put do sreće prokrčen, tehnološki omogućen i ekonomski realan, no paradoksal-

no, još slabije prohodan. Razvoj znanosti i tehnologije nije omogućio i slobodnog pojedinca, već gotovo suprotno, pojedinca koji pati od neuroza i radi duže nego onaj na nižem stupnju razvoja.

Za Freuda nezadovoljstvo se javlja upravo kao reakcija na neuspjeh znanstveno-tehnološkog napretka da život učini jednostavnijim, dok će Marx inzistirati na klasnom antagonizmu koji proizvodi takvu nejednakost. Nije li tada naredba »Uživaj!«, kao novi oblik simboličkog poretka i ideologije u doba postindustrijskog društva, također proizvod istog ekonomsko-historijskog projekta – napretka koji služi interesima jedne klase? Baudrillarda je dakle moguće čitati ukoliko se simbolička dimenzija shvaća kroz ili putem materijalne dimenzije rada. Simbolička dimenzija rada, o kojoj piše Baudrillard, tako ne može bez materijalne dimenzije. Ili, u odnosu Freud–Marx, neuroze jesu psihološka posljedica materijalnih uvjeta rada, neostvarenog projekta moderniteta, imperativa viška vrijednosti. Simbolička vrijednost, kao nova dimenzija u postmoderni, uistinu uvodi novi poredak vrijednosti, no ta je vrijednost negativna upravo zbog materijalnih razloga. Dakle, postavlja se pitanje je li moguća analiza ekonomskog (materijalnog, baze) bez analize političkog (simboličkog, nadgradnje) imamo li u vidu da je u svim razdobljima znanstveno-tehnološki napredak u konfliktu s onim što Jameson naziva »osjećajem subjekata Prvog svijeta«, ili u vezi s onime što Freud naziva neurozama (a u novijih će se lakanovskim nasljednicima problem naći u histeriji). Upravo u točki u kojoj se i Freudova i Marxova analiza dotiču – ova dva predstavnika razdvojenih polova – simboličke i materijalističke analize upućuju na isto. Čisti ekonomizam zanemaruje razloge zašto se takva situacija prihvaća, dok politička analiza simboličke dimenzije (kao redukcionizam druge vrste) zanemaruje ekonomsko-materijalni stratum.

Takvo razdvajanje i mogućnost simboličko-ekonomske analize možemo ilustrirati jednom šalom iz studije *Ubaci uljeza* Alenke Zupančić (2011). Zupančić nudi jedan *hegelijanski vic* koji upućuje na učinke sublimne, nerealne, simboličke političke dimenzije. Iako psihijatri uspiju uvjeriti čovjeka koji vjeruje da je zrno kukuruza, da je čovjek, on se nedugo zatim ipak vraća u instituciju strahujući da će ga pojesti kokoš. Psihijatrima koji ga uvjeravaju u apsurd njegova vjerovanja, čovjek odgovara: »Naravno da znam da nisam zrno kukuruza, no zna li to i kokoš?«. U vicu se kao ključan element pojavljuje Realno, zbilja čovjeka koji misli da je zrno kukuruza, a koje je strukturirano na način njegove imaginarne projekcije. Tako, iako on može povjerovati u stanje stvari, njegovo pitanje ostaje – zna li sama stvarnost (Realno) kako stvari stoje?

Realno (pisano velikim slovom) koncept je koji uvodi francuski psihoanalitičar i filozof Jacques Lacan, a kojeg nasljeđuju suvremeni filozofi od Jacquesa Derridaa do Slavoj Žižeka i Alaina Badioua. Realno je jedan od triju Lacanovih psihičkih registara koji se u odnosu na Imaginarni i Simbolički registar opire svakoj simbolizaciji, on je izvan jezika, koji za Lacana, kao i za mnoge poststrukturaliste, ograničava našu spoznaju. Pri tome se, pogotovu u kasnijoj Lacanovoj fazi Realno približava Kantovoj stvari po sebi (*das Ding*), kao apsolutnoj drugosti subjekta. Lacan će za Realno reći da je »strogo nemislivo« (Lacan, 1982: vii). No upravo zato što ne posjeduje nikakav sadržaj, Realno proizvodi značenja ili imaginarno-simboličke projekcije koje postaju temelj svake individue.

Ukoliko se iz ove psihoanalitičke razine osobnog uzdignemo na razinu društvenog dolazimo do kolektivno nesvjesnog ili onoga što je Slavoj Žižek nazvao »društvenom fantazmom« (Žižek, 2002). Kao što se promatra odnos pojedin-

ca prema Realnom, na sličan se način može promatrati i odnos realnih odnosa u proizvodnji i subjektova odnosa prema društvenom, u kojem je razvidan pristanak ili kolektivni konsenzus oko hegemonije. Na teorijskoj se razini u novije doba može zamijetiti antagonizam prema postmodernim temama od »kraja povijesti« do aktualizacije analize simboličkih poredaka te inaguracije Lacana i njegove primijenjene psihoanalize kao plodnog alata za analizu društvenih pojava. No, duboko je pogrešno razdvajanje simboličkog stanja stvari (simboličke vrijednosti rada, socijalizacije kao novog oblika izdvajanja viška vrijednosti) od materijalističkog uvida u odnose u proizvodnji koji ističe stvarno stanje stvari, kapitalističke odnose koji počivaju na »realnom« višku vrijednosti kao temelju kapitala i klasne nejednakosti. Iako subjekti mogu vjerovati da je sve u ekonomsko-materijalnim uvjetima života (u bazi), u Realnom, samo je Realno, ili materijalni stratum u koji je subjekt utopljen, strukturirano na način Imaginarnog. Ključno je ono »kao da« koje koristi Jameson. Realno je strukturirano kao da ne postoji slobodni odabir »zdravog« osmosatnog radnog vremena, pa se upravo u slobodnom izboru pojavljuje izbor kršenja sindikalno stečenih prava. Kao da se zlokobno poručuje radnicima: »Ne možete raditi onoliko radnih sati koliko ćete raditi ukoliko ćete slijediti svoje vlastite želje i sami birati koliko želite raditi.« Drugim riječima, u današnje doba subjekt sam bira hegemoniju. Kako objasniti to da radnici kojima su uvjeti rada predstavljeni u obliku slobodnog izbora postavljaju sami sebi ograničenja neshvatljiva prijašnjim generacijama kojima su uvjeti rada predstavljali polje borbe te su o tim uvjetima pregovarali u procesu duge radničke borbe? Utoliko se čini potvrđena jedna sumorna tehnodeterministička ocjena postmoderne koju je postavio Neil Postman 1993. godine u studiji *Amusing Ourselves to Death*, da se ne nalazimo u epizodi Orwellova romana *1984.*, već Huxleyjeva *Vrlog novog svijeta* gdje pritisak ne dolazi izvana, niti je potreban Veliki Brat, već subjekti svojevolumno pristaju na hegemoniju (Postman, 2005). (S ostalim Postmanovim ocjenama teško se danas složiti jer zapada u tipična tehnodeterministička pojednostavljenja, ignorirajući društvene uvjete proizvodnje medija i hegemonije koju analizira putem medijske slike svijeta.)

Baudrillardova simbolička analiza ideologije tako nije pogrešna jer se ona obraća pravom problemu, no previdajući ono »kao da« (kod Jamesona). Ta se analiza odnosi prema imaginarnim projekcijama o uvjetima proizvodnje i reprodukcije materijalnog života »kao da« su stvarni. I kritičari Baudrillarda *de facto* su u pravu, no oni s druge strane često zanemaruju upravo ono što je kod Baudrillarda prisutno. Oni nisu u mogućnosti uputiti na razloge funkcionalnosti hegemonijskog poretka, objasniti razloge zašto, iako postoje klasne razlike, jaz između vladajućih i podređenih – Facebookov menadžment – uspješno funkcionira kao da one ne postoje, uspijevajući uvjeriti podređeno radništvo da je, u bodrijarovskom rječniku, »gotovo s radom, gotovo s proizvodnjom, gotovo s političkom ekonomijom«. Kako je moguća takva neutralizacija klasnih odnosa ako su oni razvidni iz analize vlasničkih odnosa? Upravo zbog takvih aporija kapitalizma ekonomsko-politička ili materijalističko-simbolička analiza postaje potrebna. Ekonomsko-politička ili materijalističko-simbolička analiza može uputiti na hegelijansku *konstitutivnost negativnog*, činjenicu da nije dovoljno da znamo kako stvari stoje, u našem slučaju da postoji stvarni rad, eksploatacija radnika, eksproprijacija viška radnih sati, već je potrebno, kako Zupančić to formulira, da i same stvari shvate kako funkcionira rad. Odnosno, u smislu simboličke dimenzije rada, potrebno je postaviti pitanje: je li sam rad u skladu s materijalno-ekonomskim uvjetima rada? Drugim riječima,

nije li konstitucija rada u modernom, a posebice u kasnom kapitalizmu, takva da je i sama u konfliktu s materijalnim uvjetima rada?

3. Paralaktički spoj političke i ekonomske dimenzije rada

U ovom se trenutku otkriva najdublja anomalija kritičke teorije koja nakon 2008. godine prelazi na stranu ekonomije, bježeći od simboličkih analiza, ne primjećujući da »kokoš ne zna«, odnosno ne primjećujući kako sami ekonomsko-materijalni razlozi za status radništva i strukturu rada te načine upotrebe viška vrijednosti ne postoje. Ili barem ne postoje u sferi materijalno-ekonomskog, dok su oni vidljivi samo u sferi simboličkog i političkog. Lenjinov stav protiv »ekonomizma« ključan je s obzirom na današnje podjele na ljevici. Na to Lenjinovo upozorenje podsjeća Slavoj Žižek u trećem poglavlju studije *The Parallax View* (Žižek, 2006). S jedne strane postoji ljevica ili »čisti političari« koji odbacuju ekonomiju kao prostor borbe i intervencije, s druge strane postoji čvrst stav »ekonomista« koji onemogućavaju svaku mogućnost odgovarajuće političke intervencije. S obzirom na tu podjelu, upozorava Žižek, trebamo se vratiti Lenjinu i ideji da je ekonomija ključna domena. Borba će naravno biti odlučena na terenu ekonomije, ali intervencija bi trebala biti primjereno politička. Politička klasna borba odvija se usred ekonomije dok istovremeno domena ekonomije služi kao ključ koji nam omogućava da dešifriramo političke borbe. Za Žižeka, taj je odnos paralaktičan; odnos Moebiusove trake; jer prvo ne može bez drugoga, poput de Saussureova primjera znaka kao lista papira s početka. Kako tada pristupiti dvama naoko odvojenim konceptima i pristupima? Prvo, odgovara Žižek, s političkog spektakla moramo doći na razinu njegove ekonomske infrastrukture; zatim se, u drugom koraku, moramo suočiti s nesvodljivom dimenzijom političke borbe u samom srcu ekonomije (2006: 387). Drugim riječima, ukoliko se ograničimo na politički spektakl (ljevica i desnica, predizborna pitanja i slično), nećemo primijetiti kako je u srži tog spektakla ekonomska, klasna borba; kao što ćemo, ukoliko se ograničimo na ekonomsku analizu, propustiti primijetiti kako je klasna nejednakost političko a ne samo ekonomsko pitanje. Politička arena mjesto je pregovora o pravima radnika iako njima vlada ekonomska logika. Tako se uvijek u doba nepopularnih rezova u javnom sektoru argumentacija vrti oko toga da se pomogne realnom sektoru. U svakom slučaju zaobilazi se pitanje profita, a konsenzus se zbiva u polju političkog, ne ekonomskog.

Slijedeći esej Petera Hallwarda »Politika preskripcije«, na koji upućuje Žižek kao na preciznu analizu naše ideološko-političke situacije, možemo primijetiti kako je problem razdvajanja ekonomije i politike jedno od temeljnih podjela prisutnih i u aktualnoj lijevoj kritičkoj teoriji. Nakon iscrpljenja emancipacijske politike, koja je kulminirala 1989. godine, ljevica je bila podijeljena; s jedne strane imamo pragmatične liberale koji teže razumno suživotu i uzajamnom poštivanju; govore o komunikaciji, dijalogu, priznavanju drugosti, itd. (od Habermasa do Rortyja), dok s druge strane stoje oni koji su još privrženi pojmu radikalne Promjene, ali čiji je mesijanizam ulovljen u samodokidajući začarani krug samoodgađanja, »treba-doći«, paraliza mišljenja (Deleuze, Lyotard, Derrida). Nije li upravo to razdvajanje nerazdvojitog, paralaktičkog ekonomsko-političkog kompleksa? Takvo razdvajanje predstavlja i odbacivanje Baudrillarda koje se vrši na temelju povratka materijalističke analize i ekonomizma. Limitirajući ekonomizam ne uspijeva protumačiti razloge ekonomskog terora nakon krize, razloge zbog kojeg subjekti pristaju na ekonomske preinake, lošije uvjete rada i povećavanje radnih sati u kontekstu

moгуćег ослобођења од рада и онога што Marx naziva mogućnošću »općег intelekta«.

To je pitanje i šire teorijsko pitanje, a u kojem se zrcali i opisani sukob na ljevici između klasičnih (post)marksista i hegelijansko-lacanoških teoretičara kojima se spočitava idealizam, »nerealno« utapanje u simboličke dimenzije problema. Tako se i Slavoju Žižeku spočitava prazni revolucionizam. David Harvey se pribojava kako bi riječ 'revolucija' mogla postati prazni označitelj, čije značenje, kako je naveo u jednom predavanju, može naseliti i popularni sprej za kosu istog imena. Problem postoji na dvije osi. On se adresira i na materijalne uvjete rada i na razumijevanje tih uvjeta. Na stvarnost, na koju apeliraju kritičari neoliberalnog poretka, kao i na razumijevanje te stvarnosti, koju analiziraju teoretičari ideologije (posebice nasljednici Althussera i Gramscija) kao i post-hegelijanski sljedbenici Jacquesa Lacana.

4. Zaključak

Da zaključimo, uistinu je točno da je u postmoderni riječ o lažnom osjećaju subjekata Prvog svijeta da nastanjuju postindustrijsko društvo iz kojeg je nestala proizvodnja. No to ne umanjuje razmjere učinaka takvog privida (čega je svjestan i Jameson). Nije dovoljno upozoriti na postojanje industrijske proizvodnje da bismo subjektima prvog svijeta vratili svijest o karakteru rada. Ne samo da je takvo odvajanje medijske slike rada od njezinih direktnih učinaka kobno zbog Trećeg svijeta – zanemarivanja stvarne industrijske proizvodnje – već je takvo odvajanje kobno i za same subjekte Prvog svijeta koji pronalaze različite oblike iskupljenja (konzumirajući primjerice organsku hranu) ne primjećujući kako je to oblik preusmjerenja pažnje, nefokusiranosti koja će umanjiti mogućnost stvarnog djelovanja.

Iako se čini da je na Zapadu gotovo s radom, kako je rad sveden na socijalizaciju, to nije stvarna socijalizacija. Da jest, subjekt bi tada bio oslobođen od rada. No upravo sam taj *osjećaj*, ili *simbolička dimenzija rada*, ima učinaka, djeluje na živote radnika, njihove sudbine, njihove materijalne, realne uvjete života. Sama *diskurzivna znanja* stvaraju uvjete za znanje. Imaginarno ušušavanje tako ima realne učinke kao što su pristanak na fleksibilno radno vrijeme (negiranje osmosatnog radnog vremena), produljenje prekarijatskog statusa i plaće po dogovoru, ukratko, sva ona obilježja tekuće modernosti koja je u svojoj istoimenoj studiji opisao i Zygmunt Bauman (2000). Ono što je važno u Baudrillardovom naoko idealističkom stavu o kraju rada zapravo jest krajnje materijalistički uvid. Postavlja se pitanje: je li moguće razumjeti hegemoniju ukoliko ne uključimo simboličku dimenziju? Na najprofanijoj razini, Baudrillardu se zamjera da je to o čemu piše teorija, a da je radnički život realnost materijalno okrutna prema nekim živim subjektima koji uistinu jesu uključeni u materijalnu proizvodnju. No, nije li upravo simbolički pristanak na prekarijatske uvjete rada omogućen simboličkom dimenzijom političkog razumijevanja rada? Inače nije moguće objasniti materijalnim, »realnim« uvjetima rada kolektivni pristanak da se, kada je sve podložno zaigranom postmodernističkom propitivanju, ne dođe i do pitanja radnih sati, ili samog rada, već se zbiva upravo suprotno – sve se pretvorilo u rad i istovremeno se ne uspijeva zaštititi sferu slobodnog vremena.

Baudrillardovom »nema više rada« potrebno je dodati »čini se« (da nema više rada). Jer još uvijek je plauzibilno analizirati i eksploataciju kao oblik prisvajanja viška radnih sati. Karl Marx u predavanju »Nadnica, cijena i profit« nudi temeljni teorem koji bez velikih preinaka može biti primijenjen na

situaciju navodno nematerijalnog, kognitivnog rada (Marx & Engels, 1973). I danas se ne može proturječiti Marxovu tumačenju kako su nadnica i profit obrnuto proporcionalni. Primjerice, u šest sati radnik ostvaruje dohodak dovoljan za život, svoju plaću, no višak odlazi kapitalistu, koji višak vrijednosti djelomično ulaže, a djelomično prisvaja. Porast nadnica, ipak, tvrdi Marx, ne može biti rješenje, s obzirom da ono sa sobom povlači i porast cijena. Tako socijalna pravednost predstavlja privid socijalne pravednosti. Porast produktivnosti, koji cilja porastu viška vrijednosti, nekad je počivao na višku radnih sati. No danas se čini kao da eksploatacija nije više na strani represije, u obliku prisvajanja viška radnih sati, s obzirom na fleksibilnost kognitarijata. Čini se kao da se eksploatacija ne pojavljuje u obliku viška radnih sati u kojima radnik radi kako bi ostvario profit, da eksploatacija nema veze s radnim satima. No istovremeno uviđa se paradoks oblika nametnutog izbora koji je ključan u kreativnom procesu u kojem se od radnika traži sve, ne samo njegovo radno vrijeme, pa niti njegovo slobodno vrijeme, već i njegove/njezine ideje, vizije, stavove. Ipak, eksploatacija se uspješno prakticira na prvoj, mjerljivoj i vidljivoj razini, na samoj satnici.

Problem radnih sati tako ostaje, ali u obliku hegelijanske konstitutivnosti negativnog ili lacanovskog potisnutog (koje se uvijek vraća u realno, što vjerojatno objašnjava niz korporativnih oblika neuroza). Upravo zato jer ne postoji imperativ radnih sati (fleksibilno radno vrijeme dozvoljeno jer se profit sada ostvaruje u činu kreacije, ne postoji korelacija radnih sati i profita), problem radnih sati se vraća u još strašnijem obliku. Sada se nameće ne samo efektivni rad, kako god on bio definiran, već se subjektu nalaže da u procesu uživa, da se socijalizira.

Drugim riječima, radništvu koje se nekad borilo za osmosatno radno vrijeme, krajem dvadesetog stoljeća ostaje borba za materijalizaciju sati, koji su postali sublimni, o kojima se ne razgovara u korporacijama kao institucijama specifičnog razumijevanja vremena i prostora (Castells, 2000). Bezvremeno vrijeme i prostor tokova termini su Manuela Castellsa, a kojima je opet opisano stanje obremenjeno simboličkim razumijevanjem rada. Castells u studiji *Uspon umreženog društva* ove termine definira upravo koristeći se uvidima Jeana Baudrillarda iz ovdje elaboriranog eseja »Simbolička razmjena i smrt«. I ove bi se koncepte, također naoko idealistički, simbolički definirane, moglo promatrati u kontekstu imaginarno-materijalističke analize jer, iako su simbolički, proizvode materijalne posljedice.

Literatura

- Baudrillard, J. (2001a): Fatalne strategije, u: *Simulacija i zbilja*, 129–155, Jesenski i Turk, Zagreb.
- Baudrillard, J. (2001b): Simbolička razmjena i smrt, u: *Simulacija i zbilja*, 49–109, Jesenski i Turk, Zagreb.
- Bauman, Z. (2000): *Liquid Modernity*, Polity Press – Blackwell, Malden, MA.
- Bell, D. (1976): *The Coming of Post-Industrial Society*, Basic Books, New York.
- Castells, M. (2000): *Uspon umreženog društva*, svezak 1. Informacijsko doba: Ekonomija, društvo i kultura, Golden marketing, Zagreb.
- Federici, S. (2012): *Revolution at Point Zero. Housework, Reproduction, and Feminist Struggle*, PM Press, Oakland, CA.
- Fraser, N. (2014): Behind Marx's »Hidden Abode«: Toward an Expanded Conception of Capitalism, nastupno predavanje na Sveučilištu Southampton, 5. veljače 2014.

Frojd, S. (1973): Nelagodnost u kulturi, u: ur. Hugo Klajn, *Iz kulture i umjetnosti (Odabrana dela Sigmunda Frojda)*, 263–357, Matica srpska, Beograd.

Harvey, D. (2008): The Right to the City, *New Left Review*, br. 53.

Jameson, F. (1991): *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*, Verso, London.

Lacan, J. (1982): *The Seminar of Jacques Lacan*, R.S.I., tekst uredio Jacques-Alain Miller, preveo Jack W. Stone, uz asistenciju Ellie Ragland, Grega Hydera, Filipa Kovacevica i Zaka Watsona.

Marx, K. (1973): *Grundrisse. Foundations of the Critique of Political Economy (Rough Draft)*, prijevod Martin Nicolaus, 702–750, Penguin Books – New Left Review, London.

Marx, K. & F. Engels (1973): Nadnica, cijena i profit, u: *Ekonomski spisi*, Svjetlost, Sarajevo.

Postman, N. (2005/1993): *Amusing Ourselves to Death: Public Discourse in the Age of Show Business*, Penguin Books, New York.

Touraine, A. (1980): *Postindustrijsko društvo*, Globus, Zagreb.

Zupančić, A. (2011): *Ubaci uljeza*, Meandar Medija, Zagreb.

Žižek, S. (2002): *Sublimni objekt ideologije*, Arkzin, Zagreb.

Žižek, S. (2006): *The Parallax View*, The MIT Press, Cambridge, MA.

Katarina Peović Vuković

Symbolic Exchange and Labour

Abstract

The paper questions themes and methods of critical theory in the realm of analysis of labour and related questions in the context of economy of the post-industrial society. The paper revitalizes often neglected the French philosopher Jean Baudrillard and his theory of labour which insists on symbolical dimension of labour. The paper accents importance of Baudrillard's interpretations through theoretical concepts of Imaginary, Symbolic, and Real founded during the sixties by the French philosopher and psychoanalyst Jacques Lacan. The paper contextualizes his major thesis on character of labour in the post-industrial society, which he elaborates at the end of the seventies, and confronts them with contemporary critiques which, especially after the economic crisis in 2008, insist on returning to classical questions of the critique of political economy. By mapping differences between definitions of symbolic character of labour and materialistic interpretations which are founded in the heritage of Marx's critique of political economy, paper warns on a necessity of including both theoretical paradigms, relating political-symbolical and economical-materialist approach. While insisting on a relevance of both approaches, the paper tries to elaborate present anomalies in the era of so called dematerialization of labour, as it is the case of, for example, paradoxical increasing of working hours at the cost of eight hours labour time.

Key words

Jean Baudrillard, Symbolic, Imaginary, Real, political economy